

واکاوی تطبیقی مضامین مهدویت در شعر سید حسن شیرازی و خوشدل تهرانی

دکتر مجید محمدی*

استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه رازی

** ایمان قنبری اقدم

*** بهناز نظری

چکیده

در این پژوهش، نخست بنابر جایگاه و رسالت ادبیات تطبیقی - بر بنیان دیدگاه‌های مکتب امریکایی، که تأکید بر مطالعات زیباشناختی، میان‌رشته‌ای و بینا فرهنگی از ویژگی‌های برجسته این نظریه است، پیش‌رفته و با هدف بیان وجوه شباهتها و تفاوت‌های شعری و به روش تطبیقی - تحلیلی با استناد به شواهدی از اشعار دو شاعر به بررسی این مضامین پرداخته است. یافته‌های پژوهش بیانگر این است که این دو شاعر دارای مباحث مشترکی همچون انتظار و طول غیبت (مناجات و دعا، بشارت به ظهور و امید به فرج)، برپایی عدالت، از بین بردن ظلم و ستم و... بوده‌اند؛ در این میان افتراقاتی همچون؛ گریه بر انتظار، امید به فرج و پرچمداری ولایت الهی در زمینه مهدویت، جلوه‌ای خاص به شعر خوشدل تهرانی بخشیده است. نتایج نشان می‌دهد که اشعار مهدوی خوشدل به سبب خلق تصاویر ادبی زیبا و مضامین گوناگون، نمود برجسته‌تری نسبت به اشعار سیدحسن شیرازی دارد و از تأثیرگذاری بیشتری بر مخاطب برخوردار است.

کلیدواژه‌ها: شعر سیدحسن شیرازی، شعر خوشدل تهرانی، مهدویت در شعر فارسی معاصر، شعر آیینی تطبیقی ایران و عرب.

تاریخ دریافت مقاله ۱۳۹۶/۵/۲۴ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۸/۲۶

* نویسنده مسئول: mohammadimajid44@gmail.com

** کارشناسی ارشد گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه رازی

*** دانشجوی کارشناسی ارشد گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه رازی

۱. مقدمه

اعتقاد به ظهور منجی آخرالزمان از جمله مسائلی است که از دیرباز مورد توجه عموم جوامع بشری بوده است به گونه‌ای که در همهٔ دینها بر ظهور مصلحی جهانی که پایه‌ریز دنیایی سرشار از عدالت و خالی از جور و ستم است تأکید شده و هر یک با عبارتها و الفاظ مختلف، به گونه‌ای به ظهور این منجی اشاره کرده‌اند. بنابر آموزه‌های اعتقادی شیعه، امام مهدی (عج) آخرین منجی عالم بشریت با برافراشتن پرچم عدالت و ریشه‌کن کردن ظلم و فساد، جهان را به سوی هر چه بهتر شدن و حرکت به سوی کمال رهنمون می‌سازد. «مهدویت» به‌عنوان یکی از باورهای اساسی شیعه، زیباترین تجلی خود را در عرصهٔ ادبیات متعهد و بویژه در شعر یافته است؛ آنچه شکل‌گیری آثار گرانمایی را در این وادی دنبال داشته است «بیشتر اشعاری که در این زمینه سروده شده است غالباً دربارهٔ محورهای اساسی همچون اثبات امام مهدی (عج) فرزند امام حسن عسکری به‌عنوان دوازدهمین پیشوای شیعیان، بشارت به ظهور آن حضرت پس از غیبتی طولانی، ابراز امیدواری به آینده‌ای درخشان همراه با برقراری حکومت عدل جهانی حضرت مهدی، مدح و وصف آن حضرت، ولادت و نسبت وی، فلسفه غیبت، طول عمر امام، انتظار فرج و امید به آینده‌ای تابناک، نشانه‌های ظهور و موضوعاتی از این دست می‌چرخد» (عبداللهی، ۱۳۸۴: ۲۷۹-۲۸۰). علاقه فراوان شاعران متعهد شیعی در دو ادب فارسی و عربی نسبت به خاندان اهل بیت (ع) و بویژه اعتقاد آنان به مهدویت به‌عنوان رکنی اساسی در اعتقادات شیعه سبب شده است تا شاعران با قریحهٔ خدادادی خویش به سرایش اشعاری زیبا در این زمینه دست بزنند و با گنجاندن این مفاهیم در اشعار خود گامی در جهت احیای این امر و نیز ترویج آن بردارند. «سیدحسن شیرازی^۱» و «خوشدل تهرانی^۲» نمونه‌ای بارز از شاعران خوش‌ذوق ادب فارسی و عربی هستند که غالب اشعار آنها را مدح امامان بزرگوار و اهل بیت (ع) تشکیل می‌دهد. قصاید و اشعار مذهبی این دو از یک‌سو بیانگر حب آنها نسبت به مهدی موعود (عج) و از سوی دیگر نشاندهندهٔ آگاهی دینی فراوان آنها نسبت به مفهوم مهدویت است.

_____ واکاوی تطبیقی مضامین مهدویت در شعر «سید حسن شیرازی» و خوشدل تهرانی

هدف کلی پژوهش، مقایسه تطبیقی مسئله مهدویت در دیوان دو شاعر است. شیوه و روش کار به این صورت است که موضوعات مختلف مهدویت، جداگانه در دیوان دو شاعر مطالعه و مقایسه، و شباهتها و تفاوت‌های آنها بررسی و ذکر شود. این پژوهش در حوزه ادبیات تطبیقی بسیار ضروری می‌نماید که هدف آن، علاوه بر معرفی سیدحسن شیرازی و خوشدل تهرانی، که در زمره شاعران اهل بیت قرار دارند، بررسی مضامین مشترک و متفاوت در دیوان دو شاعر است. نگارندگان در این جستار برآنند تا با نگاهی تطبیقی و به روش توصیفی و تحلیلی، قصاید مهدوی این دو شاعر را بررسی کنند و از رهگذر آن به این سؤالات پاسخ دهند:

۱. برجسته‌ترین مضامین مهدویت در اشعار این دو شاعر و نیز وجوه اشتراک و افتراق آن کدام است؟

۲. کدام یک از این دو شاعر در خلق مضامین مهدوی توانایی بیشتری را از خود نشان داده‌اند؟

۱-۱ فرضیه‌های پژوهش

بررسیها نشان می‌دهد که مضامینی همچون انتظار و آداب آن، برپایی نظامی عادلانه، مبارزه با جور و ستم و جهل و تشکیل مدینه فاضله در قصاید هر دو شاعر مشترک است؛ اما پرداختن به موضوعاتی همچون پرچمداری ولایت الهی و اشاره به دو شبهه مهم درباره زندگی آن حضرت، جلوه‌ای متمایز به شعر خوشدل تهرانی بخشیده است.

۱-۲ ضرورت، اهمیت و هدف

یکی از اصلی‌ترین دلایل ضرورت نگارش این مقاله بررسی نگاه شاعران فارسی‌زبان و عرب‌زبان به موضوع مهدویت و اهمیت آن و نیز معرفی سیدحسن شیرازی و خوشدل تهرانی به‌عنوان دو شاعر متعهد است. از آنجا که شعر از برترین وسایل تأثیر بر دیگران و نشر معارف به‌شمار می‌رود، پرداختن به اشعاری از این دست، گامی بزرگ به منظور ترویج فرهنگ مهدویت است. ادبیات تطبیقی یکی از دانشهای تأثیرگذار در ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و... است. با توجه به اهمیت چنین موضوعی، تلاش شده است تا ضمن معرفی این دو شاعر عربی و فارسی به یکی از محورهای اصلی

شعرشان پرداخته شود که اشعار مهدوی است. بنای اساسی این پژوهش بر بررسی و تحلیل مضمونهای شعری این دو شاعر در مدح و منقبت و وجوه اشتراک و افتراق این مضمونها است.

۳-۱ روش پژوهش و چارچوب نظری

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است که با بهره‌گیری از منابع، اسناد و ابزار کتابخانه‌ای و هم‌چنین فضای مجازی، فرایند پژوهش پیش‌رفته است. نخست زندگی دو شاعر و سپس بررسی مضمونهای مشترک و متفاوت مهدویت بیان می‌شود. بررسی این دو اثر بر بنیان دیدگاه‌های مکتب ادبیات تطبیقی امریکایی استوار است. این مکتب بر خلاف مکتب فرانسه بر آن است که برای تطبیق دو اثر ادبی به تقارن تاریخی میان آن دو نیازی نیست، بدین مفهوم که بدون اینکه مبادله‌ای میان دو اثر صورت گرفته، و یا ارتباطی میان دو نویسنده برقرار شده باشد نیز می‌توان به تطبیق دو اثر ادبی پرداخت (کفافی، ۱۳۸۲: ۱۴).

۴-۱ پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشی مستقل با این عنوان صورت نگرفته است؛ اما برخی نویسندگان به بعضی زوایای این موضوع اشاره کرده‌اند. درباره بررسی سیمای امام مهدی (عج) در شعر، آثار مختلفی به صورت کتاب و مقاله در زبانهای عربی و فارسی انجام شده است؛ از جمله:

کتاب «سیمای امام مهدی موعود در آیین شعر فارسی» (مجاهدی، ۱۳۸۴)، موضوع اصلی این تحقیق دامنه‌دار، بررسی ابعاد مختلف شعر مهدوی در زبان فارسی است. نگارنده برای اولین بار، موضوعات شعر مهدوی را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و با عبور از مسیرهای ناهموار و خطرناک آن به ارائه انواعی از شعر مهدوی در زبان فارسی توفیق یافته است.

مقاله «سیمای امام مهدی (عج) در شعر عربی» (عبداللهی، ۱۳۸۴: ۲۱۰-۲۸۶)، نویسنده با بهره‌گیری از منابع روایی، تفسیری، تاریخی، لغوی و اعتقادی، ابتدا بشارتهایی را ذکر کرده که در کتابهای پیشینیان و اهل سنت درباره مصلح جهانی آمده، و سپس به نقل

_____ واکاوی تطبیقی مضامین مهدویت در شعر «سید حسن شیرازی» و خوشدل تهرانی

برخی از قصایدی پرداخته که پیش از میلاد امام زمان (ع) و پس از آن در مناقب آن حضرت سروده شده است. پس از آن به نقد و بررسی قصیده بغدادیه پرداخته که شبهاتی را درباره امام زمان (ع) مطرح کرده و در انتها درباره فلسفه غیبت، فایده امام غایب و القاب، و ظهور امام مهدی (عج) از دیدگاه برخی شاعران به بحث پرداخته است.

مقاله «بررسی تطبیقی سیمای امام مهدی (عج) در شعر معاصر فارسی و عربی (مطالعه موردپژوهانه: اشعار سیدرضا موسوی هندی، شیخ حسن ابوالحب، سلمان هراتی و قیصر امین پور)» (خسروی و همکاران: ۱۳۹۲) که به روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به شواهدی از اشعار این شاعران به بررسی تطبیقی سیمای امام مهدی (عج) در شعر معاصر فارسی و عربی پرداخته شده است.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

مضمونهای مهدوی مشترک در شعر «سید حسن شیرازی» و «خوشدل تهرانی»

۲-۱ آداب انتظار

در ادبیات دینی مکتب جانبخش اسلام، انتظار، مفهومی عمیق، پرارزش و مقدس دارد به گونه‌ای که می‌توان آن را در زمره زیباترین جلوه‌های عبودیت حق تعالی به‌شمار آورد، مفهومی که به صورتهای مختلف به آن اشاره شده است؛ به تعبیری حقیقت انتظار، اتصال به مولا و محبوب است و آثار و برکات سازنده آن در فکر و اندیشه، گرایشها، رفتارهای فردی و اجتماعی نمایان می‌شود (نوروزی و دیگران، ۱۳۹۰: ۳۱).

پیامبر (ص) انتظار فرج را در شمار برترین اعمال نزد خداوند سبحان می‌داند: «أَفْضَلُ أَعْمَالِ أُمَّتِي أَنْتَظَرُ الْفَرَجِ مِنَ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ»: برترین اعمال امت من، انتظار رسیدن فرج از خداوند است (هاشم العمیدی، بی‌تا: ۵۵۷). این عبارت گرچه دارای صورتی خبری است در پس معنای ظاهری آن، نوعی معنای تحریض نهفته است که به وسیله آن مؤمنان و عاشقان آن حضرت را به انتظار فرج امام (عج) فرا می‌خواند. اعتقاد به ظهور در مکتب شیعه، انسان منتظر را به پیروی و اطاعت مطلق از ولایت آخرین حلقه امامت ملزم می‌گرداند؛ امری که می‌توان آن را ذیل این آیه شریفه قرار داد: أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا

الرَّسُولَ وَ أُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ...: اطاعت کنید خدا را! و اطاعت کنید پیامبر خدا و اولوا الامر (اوصیای پیامبر) را... (نساء / ۵۹) (نجفی لیواری و محمدنیا، ۱۳۹۱: ۷۲). در کنار رسالت منتظران در دوران غیبت علاوه بر اطاعت از امام به آدابی چند اشاره شده است که ذیلاً به مواردی از آنها اشاره می‌شود؛ در این میان، نگاه خوشدل به این موارد جامعتر بوده است.

۱-۱-۲ انتظار و طول غیبت^۳

انتظار در فرهنگ لغت و ادبیات دینی - مذهبی، مفهومی مشترک دارد و آن جریان روح «امید» در کالبد جامعه و انسان منتظر است. انتظار «در تفکر شیعی به معنای امید به آینده روشن، دگرگونی و گشایش عظیم، رویداد نجاتبخش و عزت‌آفرین و امید به فرا رسیدن ظهور منجی موعود حضرت مهدی (عج) است» (صمدی، ۱۳۸۸: ۱۲۰). این مفهوم در شعر شیرازی، غالباً با نوعی بیقراری برای ظهور امام (عج) همراه است که برخاسته از شیوع ظلم و ستم در جهان است؛ به عبارتی، شاعر از اینکه جهان به گونه‌ای غرق در گرداب ظلم و ستم شده است و فرجی برای رهایی از آن وجود ندارد، دردمندانه گله و شکایت خود را از این اوضاع به محضر امام (عج) می‌برد. هم‌چنین به‌کارگیری اسلوب استفهام و نیز کاربرد فعل به صیغه مخاطب در این ابیات، ناظر بر این است که شاعر، امام (عج) را زنده و در برابر خود می‌بیند؛ افزون بر این، شاعر در ضمن این استفهام، معنایی امری را گنجانده است؛ گویی، شاعر بدین وسیله از امام (عج) می‌خواهد که با ظهور پر برکت خویش، منشأ ستم را از سرچشمه بخشکاند و به این بیقراری پایان دهد:

إِلَى مَ إِلَى مَ السَّيْفُ يَبْقَى مُعْطَلًا؟
 وَإِلَى مَ وَأَنْتَ اللَّيْتُ تَسْكُنُ فِدْفِدًا؟
 إِلَيْنَا فَسَيْلُ الْبَغْيِ قَدْ غَمَرَ الدُّنْيَا
 وَقَدْ أَنْ أَنْ يَطْفُوا عَلَى الْأَفْقِ مَزِيدًا

(شیرازی، ۲۰۰۵: ۴۳۶)

ترجمه: تا به کی این شمشیر معطل بماند؟ تا به کی در حالی که شیر هستی در بیابان ناهموار و لم یزرع سکونت می‌گزینی. / بیا به سوی ما که سیل ستم دنیا را پوشانده و نزدیک است که در اثر فراوانی افق را ببوشاند.

_____ واکاوی تطبیقی مضامین مهدویت در شعر «سید حسن شیرازی» و خوشدل تهرانی

خوشدل تهرانی نیز در تعبیری مشابه، بیقراری خود از انتظار بی‌پایان برای ظهور حجت قائم را در شعر خود ترسیم کرده و بر این باور است که آمدن امام (عج) پایان تمام دردها و رنجهای انسان متحمل است. از این رو به درازکشیدن غیبت، غباری از غم و اندوه را بر دل شاعر دلخسته و غمگین نشانده است، که کسی جز امام (عج) نمی‌تواند این غبار را بزدايد:

روز ظهور مهدی موعود کی رسد؟ پایان شام تیره رنج و الم کجاست؟
دل ما ز طول غیبت آن شه ملول گشت بزدايد آن که از دل ما زنگ غم کجاست؟
(تهرانی، ۱۳۷۰: ۵۹۳)

به عقیده شاعر، جهان از پشت ابر ماندن خورشید عالمگیر ولایت، رنگ غم و اندوه گرفته و همچون شبی تاریک شده است و تا زمانی که امام (عج) از پشت پرده غیبت رخ ننماید، این غم و اندوه زدوده نخواهد شد. «استفهام به معنای پرسیدن و طلب فهم، گاه از مفهوم و معنای اولیه خود فاصله، و در معانی دیگر مورد استفاده قرار می‌گیرد. در این گونه موارد، گوینده یا نویسنده برای اینکه کلام را از تأثیرگذاری بیشتری برخوردار سازد به جای استفاده از خبر، استفهام را برمی‌گزیند. نویسنده یا شاعر در بستر ادبی با ارائه یک سؤال به سوی فرامتن حرکت می‌کند و مخاطب را در مقابل دنیای گسترده‌ای از مفاهیم قرار می‌دهد و به سؤالی دعوت می‌کند که از جانب او مطرح شده است (مقیمی و نیک‌منش، ۱۳۹۲: ۱۲۴). «یکی از معانی مجازی استفهام، تمنی یا آرزو است» (امین، ۱۳۸۸: ۱۸۸) که شاعر در این ابیات آن را در قالب ظهور امام (عج) قرار می‌دهد و آرزو می‌کند که ای کاش! زمان طولانی غیبت به انتها می‌رسید و ریشه رنج و اندوه برکنده می‌شد. از سوی دیگر، وی در پس این استفهام به صورت تلویحی از به درازا کشیدن زمان غیبت سخن گفته و ملالت خود را از این موضوع این‌گونه نشان داده است.

درد فراق از آخرین موعود الهی در شیعیان و مجانب واقعی آن حضرت، نوعی اندوه ایجاد می‌کند. عاشقان واقعی امام (عج) در این زمان، اشتیاق خود را به ظهور ایشان در قالب ندبه و گریه و زاری و آرزوی فراهم‌شدن زمینه ظهور وی نشان می‌دهند. پیداست که این گریه، ممکن است به سبب اظهار پشیمانی و یا احساس گناهی باشد که در پی آن، غفلت انسان منتظر را در پی داشته و او را از قافله یاران واقعی امام باز داشته است؛ اما این گریه هر چه باشد نه تنها از آن نفی نشده، بلکه در

روایات متعدّد، منتظران و شیعیان واقعی امام (عج) به آن دعوت شده‌اند؛ از جمله این روایتها می‌توان به کلامی از امام صادق(ع) استناد کرد که در ضمن آن فرموده‌اند: شما (شیعیان) اگر این عمل (یعنی گریه و دعاکردن برای تعجیل فرج) را انجام دهید، خداوند قطعاً فرج و گشایش ما را می‌رساند و اگر انجام ندهید (و دست‌روی‌دست بگذارید و بی‌اعتنا بمانید) این امر به نهایت خود می‌رسد (عیاشی، بی‌تا، ۲/ ۱۵۵).

خوشدل، گریه و حزن را پر اهمیت‌ترین موضوع در مسیر انتظار امام (عج) می‌داند و بر این باور است که این امر با تأثیراتی که در شخص منتظر دارد، زمینه نزدیکتر شدن هنگامه ظهور آن حضرت را فراهم سازد؛ به تعبیری، شاعر، گریه بر فراق را حلقه ارتباط و پل رسیدن به امام (عج) می‌داند و آن را این‌گونه بیان می‌کند:

در راه عشق حاجت الیاس و خضر نیست
 چون اشک و آه، رهبر فرخ قدم کجاست؟
 (تهرانی، ۱۳۷۰: ۵۹۳)

نکته قابل تأمل در این بیت، فراخوانی دو شخصیت دینی «الیاس نبی» و «حضرت خضر» است که بنا بر روایاتی این دو به همراه امام زمان و دوشادوش آن حضرت ظهور می‌کنند^(۳). شاعر فراخوانی این دو شخصیت را در جهت القای مقصودی و رای مفهوم ظاهری آن به‌کار گرفته است؛ بدین‌گونه که وی بر این نظر است که در زمان غیبت، رسیدن به امام مقصود، جز از طریق تضرّع و گریه مخلصانه صورت نخواهد پذیرفت. همین امر زمینه تعجیل در ظهور امام (عج) را فراهم می‌کند و در این بین توسل به هیچ شخصی پذیرفته نیست؛ چرا که این امر، عملی فردی، و از این روست که شاعر راهبری و پیش‌راه بودن الیاس نبی و حضرت خضر را نیز کافی نمی‌داند که بیشترین ارتباط با مسئله ظهور در این مسیر دارند.

۲-۱-۲ مناجات و دعا

مراد از «دعا» در مسئله انتظار، تنها خواندن زبانی نیست، بلکه خواستن از روی احساس قلبی و عشق است؛ یعنی همچنان که امام زمان نماد همه آمال و آرزوهای انسان منتظر است، باید بزرگترین دغدغه انسان منتظر نیز تعجیل ظهور حضرت باشد و با الحاح و التماس، آن را از پیشگاه خداوند مسئلت کند (صمدی، ۱۳۸۸: ۱۳۰).

حضرت در دعای معروف فرج نیز توفیق بندگی و عمل طبق دستورهای دینی و نیز دوری از معصیت را از پیشگاه خداوند درخواست می‌فرماید که از عوامل مهم و

_____ واکاوی تطبیقی مضامین مهدویت در شعر «سید حسن شیرازی» و خوشدل تهرانی

تأثیرگذار در ظهور است: «اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا تَوْفِيقَ الطَّاعَةِ وَبُعْدَ الْمُعْصِيَةِ وَصِدْقَ الْيَتِيَّةِ...»
(همان: ۱۲۹).

شایسته است که منتظران نیز به حضرت یعقوب تآسی جویند و درباره غیبت امام عصر(ع) شکوه خویش را نزد خدا مطرح سازند و با تضرع و اشک و زاری با خدا مناجات کنند و در مناجات با خدا، دعا و فرج را خواستار شوند (دیمه کارگراب، ۱۳۹۵: ۶۰).

شیرازی، ضمن مناجات با امام (عج) با کاربرد افعال به صیغه امر، که در این سیاق معنای التماس دارد از وی می‌خواهد که با ظهور خود زمام کارها را به دست گیرد و جهان را غرق شادی گرداند و با تدبیر خویش فاجران را نابود سازد. از سوی دیگر، شاعر با تکرار ضمیر مخاطب (أنت) در پی بیان این مقصود است که این امر فقط به دستان توانای امام (عج) صورت خواهد پذیرفت و دیگران از آن ناتوان خواهند بود و بدین ترتیب انجام این عمل را در امام (عج) محصور می‌نماید:

أنتَ فَأَظْهَرُ فَأَنْتَ تَمَلُّهُ الْـ دُنْيَا سُوراً لَا سَائِرَ الْأَمْرَاءِ
صاحبَ الْأَمْرِ! قُمْ فَأَنْتَ الَّذِي تَقْضِي عَلَيَّ كُلَّ فَاجِرٍ غَوَاءِ
(شیرازی، ۲۰۰۵: ۹۷)

ترجمه: تنها تو هستی که دنیا را پر از شادی می‌کنی نه دیگر امیران؛ پس ظهور کن / ای صاحب امر! تو تنها کسی هستی که بر هر گناهکار بسیار گمراه کننده چیره خواهی شد.

خوشدل، گرفتاری و در بند بودن بشر را حاصل در پرده بودن امام می‌داند و بر این باور است که برای رهایی و گشایش کارها باید به وسیله دعا و تضرع به درگاه خداوند زمینه ظهور ایشان را فراهم کرد. شاعر از تنگنایی که به دلیل دشواری مصیبت‌های زندگی برای او ایجاد شده است، ناامیدانه آرزوی مرگ می‌کند؛ اما بذر امیدی که عشق به امام در وی به وجود آورده است، سبب می‌شود که امیدوارانه به انتظار ایشان بنشیند؛ چرا که بر این باور است، آن‌گاه که موعود پرده‌ها را از رخ برکشد، مردم گشایش کار خود را در آن می‌بینند و از تمام مصیبت‌ها نجات خواهند یافت. شاعر با به‌کارگیری این عبارت به صورت تلویحی به اصل ضرورت وجود حجت خداوندی اشاره می‌کند و

گرفتاری و دربند بودن بشر را حاصل در پرده بودن امام (عج) دانسته است؛ از این رو برای رهایی و گشایش کارها باید به وسیله دعا و تضرع به درگاه خداوند زمینه ظهور ایشان را فراهم کرد:

حق پناهِش که مرا اهل دلی گفت مگر به دعا عقده کار من و تو وا گردد
 جز به مردن نشود مرغ گرفتار آزاد مرگ کو تا ز سرم رنج و محن واگردد
 لیک نومید نیم، باز شود باب نجات پرده چون از رخ فرزند حسن واگردد
 (تهرانی، ۱۳۷۰: ۶۱۳)

اصل دیگر در انتظار فرج، امیدواری به خداوند در وصال و فرج است. بی‌تردید، ناامیدی بزرگترین آسیب‌ها را به انسان در زندگی وارد می‌سازد و از سوی دیگر زمینه متأثر شدن از محیط نامطلوب را در انسان آماده می‌سازد (دیمه کارگراب، ۱۳۹۵: ۶۰).

اصلی که در قرآن، این‌گونه به آن اشاره شده است: ... عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا... (یوسف / ۸۳): امیدوارم خداوند همه آنها را به من بازگرداند؛ چرا که او دانا و حکیم است.

انتظار زمینه‌ساز، بر این نکته تأکید می‌کند که هرگز نباید بحث انتظار را جدای از کارکردهای اجتماعی جامعه منتظر در نظر گرفت و با دست‌روی‌دست گذاشتن به تحقق ظهور و دستاوردهای آن چشم دوخت. شخص منتظر در انتظار فعال و زمینه‌ساز، خود را در این فرایند دخیل و سهم می‌داند و در برابر این نگرانی عظیم بشری، دغدغه دارد و با شناخت صحیح از اوضاع به میزان استعداد و توان به ایفای نقش می‌پردازد (صمدی، ۱۳۸۸: ۱۲۵).

خوشدل در اندیشه مهدوی انتظار مفهوم و معنایی متفاوت از تفکر معمول دارد که همان چشم‌به‌راه بودن برای ظهور است. وی بر این عقیده است که انسان منتظر باید با اقدامات زمینه‌سازانه خود زمینه ظهور را فراهم، و خود نیز با کوشش در این راه، موقعیت را ایجاد کند. تنها دست به دعا برداشتن و چشم به راه نشستن در این مسیر کافی نیست؛ چرا که این امر بیشتر به عزلت‌نشینی صوفیانه همانند است و با اصل معنای انتظار منافات دارد. به اعتقاد وی اقدام عملی در این مسیر در کنار عشق و امید موجبات ثابت را در این راه فراهم می‌کند:

_____ واکاوی تطبیقی مضامین مهدویت در شعر «سید حسن شیرازی» و خوشدل تهرانی

بکوش در راه دین مباش عزلت گزین
دامن همت بگیر سستی را کن یله
به انتظار فرج همی نباید نشست
که شیوه صوفیان بود نشستن چله
حاصل غیبت بود عشق و امید و ثبات
هر چه جز این بشنوی اقوال مهمله

(تهرانی، ۱۳۷۰: ۷۱۱)

۳-۱-۲ بشارت به ظهور

«ظهور امام (عج) تحقق بخش وعده‌ای است که خداوند متعال از قدیمترین زمانها در کتابهای آسمانی به صالحان و متقیان داده است که زمین از آن آنان است و پایان تنها به متقیان تعلق دارد» (مطهری، ۱۳۹۸: ۵۷). *وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزُّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ* (انبیاء/ ۱۰۵) و به یقین در زبور، کتاب آسمانی داود، پس از تورات، آن یادواره الهی نوشتیم که زمین را از شرک و گناه پاک خواهیم ساخت و بندگان شایسته من آن را به ارث خواهند برد. بنا بر اصل فطری امید، انسان همواره در انتظار آینده‌ای مطلوب است که در جای جای آن رنگ نشاط و زندگی به چشم می‌خورد. شیرازی، احساس خویش را از این آینده در قالب بشارت به ظهور موعود به تصویر کشیده است. شاعر با به‌کار بردن فعل به صیغه مستقبل در این شعر بر حتمیت ظهور امام (عج) تأکید کرده و در ادامه به منتظران واقعی آن حضرت، وعده و بشارت ظهور ایشان را داده است و به این نکته اشاره می‌کند که جهان با حضور امام (عج) قدم در راه برابری می‌گذارد و همه چیز در ترازوی عدل الهی قرار می‌گیرد؛ بدین ترتیب ریشه ظلم و انتقام از جهان برکنده می‌شود:

«سَيَأْتِي وَلِيُّ الْأُمَمِ / سَيَأْتِي نَصِيرُ الْقِيَمِ / فَيَقْضِي عَلَى فِكْرَةِ الظُّلْمِ وَالْإِنْتِقَامِ / وَيَبْنِي عَلَى الْحَقِّ وَالْعَدْلِ دِينَ السَّلَامِ» (شیرازی، ۲۰۰۵: ۹۵)

ترجمه: ولی امتها خواهد آمد / یاریگر ارزشها خواهد آمد / و اندیشه ظلم و انتقام را از بین خواهد برد / و دین صلح را بر پایه حق و عدل می‌سازد.

حتمی بودن ظهور امام (عج)، سبب روشن شدن نور امیدی در دل مؤمنان شده است. به‌گونه‌ای که آنان به انتظار حرکت جهان به سوی بهتر شدن معتقدند. خوشدل بنابراین اعتقاد، امید و مژده ظهور امام (عج) را به عاشقان آن حضرت می‌دهد و در قالب

۲-۲ برپایی عدل

تشبیهی زیبا بیان می‌کند که: امام مهدی همچون شمعی، محفل جهانیان را که بر اثر جور و ستم سرکشان تاریک گشته است با ظهور خود نورانی می‌گرداند و هنگام ظهور امام (عج) هر آنچه را موجب نشستن گرد و غبار بر چهره مؤمنان و مستضعفان در زمین است، می‌زداید و بدین ترتیب جهان را به سوی شادی و فرح سوق می‌دهد:

مژده ای دل که رسد جان به تن ان شاءالله آید آن شمع همه انجمن ان شاءالله
الشارات که گه عشرت و شادی برسد گذرد دوره رنج و محن ان شاءالله

(تهرانی، ۱۳۷۰: ۷۱۲)

عدالت، گمشده آدمی در طول تاریخ و رسالت همه پیامبران و اولیاست. به وسعت تمام تاریخ حیات بشر، انسان همواره در انتظار دنیایی خالی از جور و ستم و سرشار از عدالت بوده است و این امر از فطرت انسانی سرچشمه می‌گیرد که ذاتاً به عدالت میل دارد. همواره در میان عموم انسانها اعتقاد بر این بوده است که با ظهور منجی آخرالزمان، مدینه‌ای فاضله شکل می‌گیرد که اثری از کوچکترین ستم در آن دیده نمی‌شود و همه چیز در آنجا در ترازوی عدل قرار می‌گیرد. در حقیقت شیرین‌ترین میوه انقلاب عالمگیر امام (عج)، عدالت است که در روایات متعدد بر این نکته تأکید شده است که خداوند خلیفه‌ای دارد که روزی ظهور می‌کند و زمین را که از ظلم و بیاداد پُر شده است از عدل و قسط پُر می‌سازد و اگر از عمر دنیا تنها یک روز باقی بماند، خداوند آن روز را طولانی خواهد کرد تا این خلیفه الهی که از عترت رسول خدا (ص) و از فرزندان فاطمه و هم‌نام پیامبر (ص) است، ظهور کند (اندیشه امام خمینی(س)، ۱۳۹۶: www.jamaran.ir).

یکی از اهداف ظهور امام (عج) در نگاه هر دو شاعر بر پایی عدل به‌عنوان نیازی اساسی است؛ عدالتی فراگیر که اساس حکومت ایشان را تشکیل می‌دهد و کوچکترین نابرابری در آن به چشم نمی‌خورد. شیرازی، ابراز می‌کند که عدالت جهانگیر همراه با تقوا و همگام با آن قرار می‌گیرد و به تعبیری دیگر نشر عدالت در جهان مهدوی همراه با انتشار تقوا و فراگیری آن در جهان است به طوری که به وسیله آن تَمَرَد و سرپیچی از امام (عج) از زمین رخت برمی‌بندد و جای خود را به برابری و عدالت می‌دهد:

وَيَنْشُرُ فِي الْأَرْضِ الْعِدَالَهَ وَالتَّقَى وَيَطْوِي عَنِ الْأَرْضِ الْحَتَا وَالتَّمَرْدَا

(شیرازی، ۲۰۰۵: ۴۳۵)

_____ واکاوی تطبیقی مضامین مهدویت در شعر «سید حسن شیرازی» و خوشدل تهرانی

ترجمه: در زمین عدالت و تقوا را نشر می‌دهد و از زمین، بساط خشونت و سر پیچی را برخواهد چید.

در نگاه خوشدل، جهان در آخرالزمان به‌طور حتم رنگ ظلم و ستم می‌گیرد و نشانی از برابری در آن به چشم نمی‌خورد. امام مهدی (عج) به لطف عدل الهی خود چنان عدل را در سراسر جهان گسترش می‌دهد که گویی جهان از بن و اساس متولد شده است:

بعد از اینکه جهان پر شود از ظلم و ستم عدل او وضع جهان را زند از بُن بر هم
پایه مذهب و دین را کند از نو محکم دوستانش همه در شادی و خصمان در غم
(تهرانی، ۱۳۷۰: ۶۱۸)

شاعر در بیتی دیگر این‌گونه به عدالت گستری امام (عج) اشاره می‌کند که در آخرالزمان نگاه عالمانه و عادلانه امام به مسائل دنیا چنان دقیق است که دیگر نشانی از اندوه و نابرابری در میان مردم به جای نمی‌ماند و جهانی که بر اثر بی‌عدالتی پر از اندوه و همچون بیت‌الحرزن حضرت ایوب گشته است، مکان شادی و نشاط می‌شود:
عن قریب است که از عدل شهی دار سرور شود این دهرِ چو بیت‌الحرزن ان شاءالله
(همان: ۷۱۲)

۲-۳ پرچمداری ولایت الهی

در میان حافظان دین پیامبر (ص)، مهدی موعود به‌عنوان آخرین سلسله اوصیای معصوم پیامبر، روزی از کعبه ندای توحید سرخواهد داد و پرچم رهایی انسان را از زیر ظلم و ستم سالاران، می‌افرازد و آدم و عالم را از بیداد ستمکاران نجات خواهد داد (اندیشه امام خمینی (س)، ۱۳۹۶: www.jamran.ir).

در نگاه خوشدل، امام مهدی (عج) آخرین حجت خداوند و پرچمدار ولایت است و بدین ترتیب با اعتقاد به این امر، ضرورت وجود حجت خداوندی را اثبات می‌کند و بر این نکته تأکید می‌کند که آخرین موعود خداوند کسی جز امام مهدی نخواهد بود و نیز اینکه هدایت امام (عج) تنها از سوی خداوند است و بدین ترتیب بر الهی‌بودن حکومت ایشان تأکید می‌کند:

هان که هنگام سحرگاه تجلی حق است مظهر حق که رخس آیت رب الفلق است

آن که از سوی خدا راهبر ما خلق است آن کتاب الله ناطق که خود آخر ورق است
 و آن که او مهدی موعود موفق باشد حجت منتظر و قائم بالحق باشد
 (تهرانی، ۱۳۷۰: ۶۴۴)

شاعر در این ابیات امامان بزرگوار را به قرآن ناطق تشبیه، و از امام زمان (عج) به آخرین برگه از این قرآن تعبیر کرده است و هم‌چنین القاب مطهر «حجت منتظر» و «قائم بالحق» را یادآوری می‌کند.

شیرازی نیز در برخی از مدایح مهدویش با اشاره به لقب «صاحب الأمر» به صورت تلویحی بر این امر تأکید می‌کند که هدایت و ولایت شیعیان بر عهده آن بزرگوار به‌عنوان آخرین ذخیره الهی است؛ از این رو شاعر مشتاقانه از ایشان درخواست فرج دارد:

فَهَيَّا بِنَا يَا صَاحِبَ الْأَمْرِ مُسْرِعًا غَدَوْنَا لِلْعَجَائِبِ مَشْهَدًا
 (شیرازی، ۲۰۰۵: ۴۳۷)

ترجمه: ای صاحب امر! زودا به سوی ما بیا که شاهد عجایی شده‌ایم.

۴-۲ از بین بردن ظلم و جهل

در روایات بسیاری آمده است که پیش از ظهور امام (عج) و بویژه نزدیک به ظهور او، حتی در جوامع اسلامی فسق و فجور و انواع گناهان و زشتی‌ها رواج خواهد یافت و ظلم و ستم عمومی خواهد شد. پیامبر (ص) در این باره می‌فرماید: «يَمْلَأُ اللَّهُ بِهِ الْأَرْضَ قِسْطًا وَعَدْلًا بَعْدَ مَا مُلِئَتْ ظُلْمًا وَجَوْرًا» (خداوند به وسیله ظهور مهدی (عج) زمین را پر از عدل و داد می‌سازد، پس از اینکه از ظلم و ستم پر شده باشد). در روایتی از حضرت مهدی (عج) نقل شده است که: «عَلَامَةُ ظُهُورِي كَثْرَةُ الْهَرَجِ وَالْمَرْجِ وَالْفِتَنِ...» نشانه آشکارشدن من زیادشدن هرج و مرج و فتنه‌ها و آشوبها است» (مجلسی، بی‌تا: ۲۱۷/۵۲). بنابراین در بیشتر منابع بر گسترش ظلم پیش از ظهور آن حضرت تأکید شده است. شیرازی بر این باور است که فریاد دادرسی امام (عج) چنان جهان را فرا می‌گیرد که کاخ ستم‌ستمرگان از هم پاشیده می‌شود و امام به‌وسیله شمشیر انتقام خود، تمام ظلم و شرک را از هم فرومی‌پاشد. وی ظلم و ستم را در ردیف شرک و دشمنی با خداوند

_____ واکاوی تطبیقی مضامین مهدویت در شعر «سید حسن شیرازی» و خوشدل تهرانی

قرار می‌دهد و به صورت ضمنی اشاره می‌کند که با برچیدن ظلم از جهان، ریشه شرک و دشمنی با خداوند و دین نیز خشکیده می‌شود و با ظهور امام، بساط ظلم و ظالمان از جهان برچیده می‌شود و اثری از آن در جهان دیده نمی‌شود:

وَيَمْلَأُ أَجْوَاءَ الْفُضَاءِ بِصَرَخَةٍ تَحْطُمُ صَرَخَ الظَّالِمِينَ الْمَمْرَدَا
وَيَبْعَثُ فِي قَلْبِ الْأَثِيرِ أَشِعَّةً تُبَدِّدُ شَمَلَ الظُّلْمِ وَالشَّرْكِ وَالْعِدَى

(شیرازی، ۲۰۰۵: ۴۳۵)

ترجمه: فضا را پر از فریادی می‌کند که کاخ بلند ستمگران را درهم می‌شکند/ و در قلب شمشیر أشعه‌ای را (برقی را) بر می‌انگیزد و جمع ظلم و شرک و دشمنی را نابود خواهد ساخت.

شاعر در جایی دیگر از امام (عج) می‌خواهد که رخ‌نمایی کند و جهانی را که ظلم و ستم آن را فراگرفته است از تاریکی نجات دهد؛ تاریکی‌ای که آن‌قدر طولانی شده که صبر و بردباری را ربوده است و نیز جاهلیت را یادآور می‌شود. مقصود شاعر از بازگشت جاهلیت، سیطرهٔ اندیشه نابخردانهٔ منافات دین با پیشرفت جوامع اسلامی است که شاعر از آن اکراه دارد و این امر را زادهٔ تفکر غربی می‌داند و آرزو می‌کند که با ظهور امام این تفکر نیز پایان یابد:

فَهَيَّا بِنَا يَا صَاحِبَ الْأَمْرِ مُسْرِعًا فَإِنَّا غَدَوْنَا لِلْعَجَائِبِ مَشْهَدَا
تَطْبِيقُ أَفَاقِ الْبِلَادِ مَظَالِمًا أَطَلَّتْ فَكَادَتْ تُبِيدُ التَّجَادَا
وَقَدْ عَاوَدَتْنَا الْجَاهِلِيَّةُ وَالْهُدَى عَقِيمٌ وَعَمَّ الْأَرْضَ مَا الشَّرُّ أَوْلَدَا

(شیرازی، ۲۰۰۵: ۴۳۵)

ترجمه: ای صاحب امر سریع به‌سوی ما بیا؛ چرا که شگفتی‌ها و عجائبی در میان ما دیده می‌شود./ افقهای سرزمینها را تاریکیهای فراگیری (غلبه‌کننده‌ای) پوشانده است و نزدیک است که صبر و بردباری را نابود سازد./ جاهلیت به‌سوی ما برگشته است و هدایت بی‌بار شده و زمین را آنچه شر زاده، فرا گرفته است.

خوشدل، ستم را همچون سیاهی شب می‌داند و دردمندانه انتظار طلوع و فرج پایان‌بخشی به این شب ظلمانی را می‌کشد. این امر جز به دستان موعودی صورت نمی‌پذیرد که اساس دین را می‌سازد و با عدل و داد خود بنیاد کفر را بر می‌افکند. وی

۱۶۵

دو فصلنامه مطالعات تطبیقی فارسی - عربی سال ۲، شماره ۳، بهار و تابستان ۱۳۹۶

از فضای جهالت‌آمیزی که بر اثر فراگیری ظلم و ستم ایجاد شده است، می‌گوید و بر این عقیده است که امام (عج) با تیغ و قدرت خود بر جهان چیره می‌شود و اثری از این باور ایجاد شده بر اثر ظلم باقی نمی‌ماند:

تا از سیاهی شب دی‌جور و ره‌م یا رب فروغ ناصیه صبحدم کجاست؟
 تا داد و دین بیارد و کفر و ستم برد حامی عدل و ماحی کفر و ستم کجاست؟
 تا واژگون شود علم جهل و جور و کین صاحب زمان صاحب تیغ و علم کجاست؟
 (تهرانی، ۱۳۷۰: ۵۹۳)

صاحب گلشن دین آید و از گلشن دین بکند بیرون زاغ و زغن ان شاء الله
 (همان: ۷۱۲)

۵-۲ میلاد حضرت مهدی (عج)

عموم شیعیان بر مسئله ولادت امام (عج) اجماع نظر دارند و در این میان کمتر کسی را می‌توان یافت که کوچکترین تردیدی در این باره داشته باشد. این باور در جای جای آثار شیعه از کهن‌ترین آنها تا دوره‌های کنونی انعکاس یافته است که تولد امام مهدی (عج) را نیمه‌شعبان سال (۲۵۵) دانسته‌اند (کلینی، ۱۳۷۵: ۱/ ۵۱۴)

همچنین طباطبایی در کتاب خود با عنوان شیعه در اسلام بیان می‌کند: «حضرت مهدی موعود، فرزند امام یازدهم، که اسمش مطابق نام پیامبر صلی الله علیه و آله بوده در سال دویست و پنجاه و شش و یا دویست و پنجاه و پنج در سامراء متولد شدند» (طباطبایی، ۱۳۷۹: ۱۰۶). «در عقاید الامامیه هنگام معرفی عقاید شیعه، یکی از آن باورها را ولادت امام مهدی (عج) معرفی می‌کند و بدین سان می‌توان گفت یکی از ویژگی‌های شیعه نزد سنیان، اعتقاد به متولد شدن امام (عج) است» (مظفر، ۱۳۸۵: ۲۸۹-۲۹۰). شیرازی در قصیده‌ای در وصف میلاد امام زمان (عج) اظهار شادمانی خود را از رسیدن زمان تولد امام (عج) می‌داند و از میلاد امام به طلوع هدایت تعبیر، و ایشان را وسیله هدایت معرفی می‌کند. افزون بر این، شاعر با اشاره به نماد «نور» بار دیگر بر هدایتگری امام تأکید، و به این نکته اشاره می‌کند که خداوند ایشان را آفریده است که تا زمان ظهور، جاودان بمانند و کوچکترین گزندى به وی نرسد. شاعر امام (عج) را به شمشیری برآن تشبیه می‌کند که که با تیزی خود ریشه ظلم و فساد را از جای برمی‌کند و دین و بزرگی و هدایت را برپا می‌کند:

_____ واکاوی تطبیقی مضامین مهدویت در شعر «سید حسن شیرازی» و خوشدل تهرانی

ألا وُلِدَ الْمَهْدِيُّ فَجَرَ هِدَايَةَ بِهِ النَّجْمُ يُهْدِي وَالْهِدَايَةُ تَهْتَدِي
ألا وُلِدَ النُّورُ الظُّهُورُ الَّذِي أَبِي لَهُ اللهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ الْمُخْلَدَا
ألا وُلِدَ السَّيْفُ الَّذِي بِفِرْنِدِهِ أُقِيمَ الْعُلَى وَالْحَقُّ وَالذِّينُ وَالْهُدَى

(شیرازی، ۲۰۰۵: ۴۳۵)

ترجمه: هان! مهدی (عج) فجر (طلوع) هدایت به دنیا آمد؛ ستاره با آن هدایت، و هدایت به وسیله او هدایت می‌شود. / هان! نور پاکی زاده شد که خداوند از اینکه جز او را جاویدان گرداند، ابا کرد. / هان شمشیری زاده شد که با درخشش آن بزرگی و حق و دین و هدایت برپا شد.

خوشدل به صورت ضمنی در شعری زیبا در وصف تولد امام (عج) به این امر اشاره می‌کند که لطف خداوند از همان آغاز شامل حال امام (عج) بوده و خدا فضیلت امامت را از آغاز به ایشان عطا فرموده است و از این رو امام (عج) سر بر سجده شکر می‌گذارد و مادر ایشان از دیدن این تصویر شگفت‌زده می‌شود:

شدی از روی پسر خرم و خندان نرگس از گل خویش جهان کرد گلستان نرگس
گشت از حالت وی واله و حیران نرگس دید چو فرزند در سجده یزدان نرگس
سر به سجده پسر از سوئی و سوئی پدرش مادر و عمه تماشاگر روی قمرش
(تهرانی، ۱۳۷۰: ۷۰۲)

شاعر در جای دیگر با اظهار شادمانی بشارت به تولد امام مهدی (عج) می‌دهد و از پا به عرصه وجود گذاشتن موعودی خبر می‌دهد که جهانی آباد تشکیل می‌دهد و ریشه فساد را برمی‌افکند. وی معتقد است امام (عج)، جهان را از هر نوع بدی تهی، و دولت استبداد را از سراسر جهان محو خواهد کرد. از سوی دیگر شاعر به این نکته اشاره می‌کند که ایشان وارث عدل امام علی (ع) است که با عدل خود جهانی عدالت‌محور را تشکیل خواهد داد:

آمد آن شه که جهان را همه آباد کند داد و دین آرد و دفع بد و بیداد کند
تیغ او کار دو صد نشتر فساد کند آورد دولت حق رفع سبتبداد کند
کوری دیده هر منکر بیدادگرش دولت عدل علی زنده شود از پسرش
(همان: ۷۰۲)

۱۶۷

دو فصلنامه مطالعات تطبیقی فارسی - عربی سال ۲، شماره ۳، بهار و تابستان ۱۳۹۶

۲-۶ مدینه فاضله مهدوی

مدینه فاضله یا «آرمانشهر» از نظر مفهومی به جامعه آرمانی و مطلوب انسان گفته می‌شود که ویژه مکانی خاص نیست. در واقع مدینه فاضله هر جایی است که در آنجا همه مردم با نیکبختی و سعادت در کنار یکدیگر در صلح و آرامش به سر می‌برند؛ جایی که در آنجا از ظلم و فساد اثری نیست» (زمانی محجوب، ۱۳۹۴: ۱۳۳).

ستون استوار مدینه فاضله مهدوی، برقراری امنیت همه‌جانبه بر معنای ایمان در جامعه است به گونه‌ای که جان و مال و حیثیت افراد از تجاوز در امان باشد (همان: ۱۳۶). پیامبر (ص) می‌فرماید: «يَتَنَعَمُ أُمَّتِي فِي زَمَنِ الْمَهْدِيِّ (ع) نِعْمَةً لَمْ يَتَنَعَمُوا قَبْلَهَا قَطُّ يَرْسِلُ السَّمَاءُ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَلَا تَدْعُ الْأَرْضُ شَيْئًا مِنْ بَنَاتِهَا إِلَّا أَخْرَجَتْهُ»: امت من در زمان مهدی چنان در فراخی معیشت به سر برند که هیچ‌گاه پیش از آن ندیده باشند. آسمان پی‌درپی برکات خود را برای آنان فرو می‌ریزد و زمین آنچه دارد بیرون می‌دهد» (صدوق، ۱۳۸۶: ۳۴۶).

مدینه فاضله مهدوی در نگاه شیرازی دنیایی برابر است و گویی به وسیله امام (عج) چنان ریشه نابرابری برچیده می‌شود که گویی جهان و تاریخ از نو آغاز شده است. شاعر به همه چیز رنگ امید می‌دهد و سیاهی شب یا همان فضای ظلم، جای خود را به نور امید می‌دهد:

كَحُلَّتْ أَجْفَانُ الْعُصُورِ بِمَوْعِدٍ يَكُونُ لِرِدِّ الْحَقِّ وَالْعَدْلِ مَوْعِدًا
 لَهُ تَخَضُّعُ الْأَجْيَالِ وَالذَّهْرِ يَبْتَدِي بِهِ وَعَنِ التَّارِيخِ يَمْحُو الْمُسُودَا
 وَيَبْتَسِمُ الذَّهْرُ الْعَبُوسُ بِوَجْهِهِ وَيُصْبِحُ وَجْهُ اللَّيْلِ فَجْرًا مُعْسَجِدًا
 وَيَتَرَعُّ رَحْبُ الْأَفْقِ بِالنُّورِ وَالنَّدى وَيَجْعَلُ رَمْلَ الْأَرْضِ دُرًّا مُنْضَدًا

(شیرازی، ۲۰۰۵: ۴۳۵)

ترجمه: مژگان زمانها به سبب (شادی از) وعده‌ای که موعدی برای بازگرداندن حق و عدالت است، سرمه کشید. / نسلها در برابر او فروتن می‌شوند و روزگار با او شروع، و از تاریخ سیاهی محو می‌شود. / روزگار عبوس با چهره‌اش می‌خندد و چهره شب، صبحی طلایی می‌شود. / گستره افق با نور و هدایت پر می‌شود و خاک زمین را به مرواریدی چیده شده تبدیل خواهد کرد.

وی در جای دیگر ویژگیهای مدینه فاضله مهدوی را این‌گونه بیان می‌کند که جهانی

_____ واکاوی تطبیقی مضامین مهدویت در شعر «سید حسن شیرازی» و خوشدل تهرانی

است که در آن اثری از جنگ دیده نمی‌شود به گونه‌ای که سلاحها کنار گذاشته، و همه چیز بر اساس قدرت عقل و منطق و نه با قدرت زور رفع می‌شود. دنیایی که سراسر آن خیر و برکت است و کوچکترین اثری از نابرابری در آن دیده نمی‌شود:

«وَيُلْغِي الْحُرُوبَ وَيُلْقِي السَّلَاحَ / وَيُنْهِي الْكِفَاحَ / وَيُنْمِي الْعُقُولَ / وَيُهْدِي الْمُبُولَ / وَتَنْشِيرُ الْمُعْجَزَاتُ / فَتَنْفِضُ الْأَرْضُ بِالْمُعْطِيَاتِ / وَيَنْهَمِرُ الْجَوُّ بِالْبَرَكَاتِ / وَيُمْحِي التَّفَاوْتَ فِي الطَّبَقَاتِ» (شیرازی، ۲۰۰۵: ۹۵)

ترجمه: جنگها را لغو می‌کند و سلاحها را می‌اندازد/ و پیکار را پایان خواهد داد/ و عقلمها را رشد خواهد داد/ و امیال را هدایت خواهد کرد/ و معجزات فراگیر می‌شود/ و زمین از شوق نعمتهای که به او عطا شده است خواهد لرزید./ هوا از برکات لبریز خواهد شد/ و فاصله و تفاوت میان طبقات را از بین خواهد برد.

۱۶۹

دو فصلنامه مطالعات تطبیقی فارسی - عربی سال ۲، شماره ۳، بهار و تابستان ۱۳۹۶

خوشدل نیز بر این عقیده است که اساس تشکیل این مدینه فاضله برقراری عدل است و بر پایه این عدل جهان مملو از خیر و برکت تشکیل خواهد شد و اساس جور و ستم از میان می‌رود:

گیتی از معتدلش باغ جنان خواهد شد کآن زمان از سر ما جور و فتن واگردد
(تهرانی، ۱۳۷۰: ۶۱۴)

وی در بیتی دیگر فضای ظلم را به زهر تشبیه می‌کند و با خوشبینی به خود وعده تشکیل جهانی می‌دهد که تلخکامی ستم در آن از بین می‌رود و شیرینی شهد برابری و عدالت را خواهد چشید:

خوشدلا خوشدلی در آن عهد است کاین زمان زهر و آن زمان شهد است
(همان: ۶۳۷)

ماهی کفر و فساد حامی عدل و داد آن که به عصرش فتاد مدینه فاضله
(همان: ۷۱۰)

۳. وجوه افتراق مضمونهای مهدویت در شعر «سیدحسن شیرازی» و «خوشدل تهرانی»

با نگاه به اشعار مهدوی دو شاعر در کنار مضامین مشترک آنان برخی از موضوعاتی دیده می‌شود که جلوه‌ای متمایز به اشعار ایشان داده است.

- علاوه بر مضمونهای مشترکی همچون انتظار و طول غیبت (مناجات و دعا و بشارت به ظهور)، برپایی عدالت، از بین بردن ظلم و ستم، میلاد حضرت مهدی (عج) و شکل‌گیری مدینه فاضله مهدوی در آخرالزمان، چندین وجهه افتراقی همچون گریه بر انتظار، امید به فرج، پرچمدار ولایت الهی و پاسخ به انحرافات در شعر این دو شاعر به چشم می‌خورد.

- بر پایه آنچه گذشت، دو شاعر در کنار اشتراکاتی که در مبحث آداب انتظار مطرح کرده‌اند، این مسئله در شعر خوشدل تهرانی، تکامل بیشتری دارد و شاعر گریه و ندبه در این مسیر را اصلی‌ترین دلایل تعجیل در فرج می‌داند در حالی که شیرازی به این مسئله اشاره‌ای نکرده است. افزون بر این، انتظار بر خلاف مفهوم ساده آن در شعر شیرازی در نگاه خوشدل با اقدام همراه، و به نوعی انتظاری زمینه‌ساز است و در نگاه شاعر انتظار بدون اقدام عملی بی‌فایده و صوفی‌مآبانه است.

- خوشدل در شعر خود به مسئله ضرورت وجود حجت خداوندی در همه دورانها می‌پردازد و از این رو بر این عقیده است که جهان کنونی از وجود حجت خداوندی خالی نیست و به‌طورحتم در آخرالزمان لوای ولایت خداوندی به امام (عج) خواهد رسید و جهان از وجود آن حضرت غرق در نور خواهد شد؛ با وجود این در شعر شیرازی به این مسئله اشاره چندانی نشده است.

- شیرازی در مبحث تولد امام برای توصیف امام (عج) از برخی نمادها همچون «نور و شمش» استفاده کرده و در ضمن آن به برخی از مفاهیم اشاره کرده است؛ این در حالی است که توصیف خوشدل از تولد امام، ساده، و بیشتر جنبه بشارت و شادمانی از وقوع این حادثه داشته است.

- به‌طور کلی می‌توان شعر خوشدل را نمونه‌ای کامل از شعر مهدوی دانست؛ چرا که با پرداختن به اساسی‌ترین مسائل در این بخش از جلوه‌ای متمایز نسبت به قصاید مهدوی شیرازی برخوردار است.

۴. نتیجه‌گیری

«مهدویت» از مهم‌ترین باورهای اعتقادی شیعه است که زیباترین نمود خود را در شعر

_____ واکاوی تطبیقی مضامین مهدویت در شعر «سید حسن شیرازی» و خوشدل تهرانی

یافته است. شاعران متعهد شیعی در ادب فارسی و تازی با بهره‌گیری از مفاهیم اعتقادی مهدویت، جلوه‌ای خاص به اشعار خود بخشیده‌اند. «سیدحسن شیرازی» و «خوشدل تهرانی» از شاعرانی هستند که اشعار زیبایی در این عرصه خلق کرده‌اند. بررسی اشعار مهدوی این دو شاعر نشان می‌دهد که:

۱. «انتظار» اصلی‌ترین مفهوم مهدوی در اشعار این دو شاعر به‌شمار می‌آید و هر یک از این شاعران با تعبیری مختلف، آدابی را برای انتظار شیعیان واقعی در عصر غیبت امام (عج) بیان کرده‌اند. گریه، مناجات و دعا، بشارت به ظهور و امید به فرج از اصلی‌ترین مفاهیم این بخش است که در شعر خوشدل تهرانی، تجلی کاملتری نسبت به شعر شیرازی یافته است. وی وظیفه اصلی عاشقان واقعی آن حضرت را در عصر غیبت اقدام عملی و زمینه‌ساز می‌داند؛ از این‌رو، باید نگرش جامعه منتظر، رویکردی رفتاری به خود بگیرد و از انتظار صوفی مسلکانه و بدون اقدام فاصله بگیرد و از این لحاظ با دیدگاه شیرازی در این بخش متفاوت است که نگاه ساده به این مفهوم است.

۲. در نگاه هر دو شاعر، ظهور و حضور امام زمان (عج) با برپایی عدالت همراه است و این اصل، اساسی‌ترین پایه حکومتی منجی آخرالزمان را تشکیل خواهد داد. از این رو با تجلی امام (عج) ریشه نابرابری از میان برکنده، و جهان سرشار از برابری خواهد شد.

۳. به عقیده این دو، شیوه ظلم و ستم در آخرالزمان از اصلی‌ترین دلایل ظهور امام (عج) است و به نوعی هر دو شاعر نگاهی برابر به این مسئله دارند که امام (عج) با ظهور خود ریشه ظلم را برمی‌چیند و با قدرت الهی خود، دادِ مظلومان را از ظالمان زمانه خواهد گرفت.

۴. در نگاه تهرانی و شیرازی، جهان آخرالزمان، که با وجود امام عصر تشکیل می‌شود، همان مدینه فاضله‌ای است که بشر در طول تاریخ به انتظار آن بوده است؛ جهانی که اساس آن را عدالت خداوندی تشکیل می‌دهد و کوچکترین نشانه‌ای از ظلم و ستم در آن به چشم نمی‌خورد؛ جهانی که به اعتقاد خوشدل، دنیایی غرق شادی و برابری است.

۱۷۱

دو فصلنامه مطالعات تطبیقی فارسی - عربی سال ۲، شماره ۳، بهار و تابستان ۱۳۹۶

۵. افزون بر این در اشعار مهدوی این دو شاعر مضامین مشترک دیگری همچون: نگاه به تولد امام (ع)، مبارزه با جهل و مضامینی از این دست دیده می‌شود که از نگاه عالمانه دو شاعر نسبت به مضامین دینی شیعه و بویژه مهدویت حکایت می‌کند. از آنجا که شعر از برترین وسایل نشر و حفظ اندیشه‌ها و مفاهیم است، پرداختن به موضوعاتی از این دست را می‌توان گامی اساسی در جهت حفظ و احیای فرهنگ مهدوی دانست.

۶. با نگاهی اجمالی به مضمونهای شعر این دو شاعر، می‌توان بیان کرد که شعر شاعران فارس نسبت به شاعران عرب، تأثیرگذاری بیشتری بر مخاطب دارد؛ زیرا شاعر فارس (خوشدل تهرانی) تصاویر ادبی زیبا، مضمونهای شعری بسیاری نسبت به شعر شیرازی دارد. خوشدل تهرانی مضمونهایی همچون، گریه فراق، امید به فرج و پرچمداری ولایت امام زمان (عج) را بیان می‌کند که در شعر شیرازی ذکر نشده است.

یادداشت‌ها

۱. سیدحسین شیرازی، در سال ۱۳۵۴ ه.ق در شهر نجف در خانواده‌ای عالم و بافضیلت دیده به‌جهان گشود. جد پدری ایشان «میرزا حسن شیرازی» است که نهضت تنباکو را به‌راه انداخت و جد مادری ایشان محمدتقی شیرازی از مراجع تقلید و رهبر سیاسی نهضت استقلال‌طلبی عراق است که از معروفترین اقدامات وی صدور فتوا با مضمون وجوب نبرد با انگلیسی‌ها است. سیدحسین در کنار تخصصش در فقه اسلامی به جوانب فکری و سیاسی و اقتصادی اهتمام ورزید. وی در کنار برادر بزرگوارش سیدمحمد شیرازی، که مرجعی دینی بود در حوزه علمی کربلا به فعالیت‌های روشنگرانه-ای پرداخت. سیدحسین مدت زیادی از عمر خود را در زندان و تبعید به‌سر برد. پس از گذراندن دوران کودکی در جوار بارگاه امیرالمؤمنین (ع) عشق به مکتب اهل بیت (ع)، وی را به تحصیل در علوم حوزوی کشانید تا با اقتدا به اجداد پاک و مطهرش، آینده‌ای روشن را برای خود رقم‌زند. وی در حیات پر افتخارش در ممالک متعددی از جمله سوریه، لبنان، عراق و مصر سعی فراوان در خدمتی خالصانه به اسلام کرد و سالیانی دراز دلیرانه به مبارزه با ظلم و ستم پرداخت و بارها تا مرز شهادت پیش رفت. وی در عراق با انتشار مجلات و تألیف کتابهای مختلف به زبان عربی ضمن ایجاد تحول در فراگیری ادبیات عرب نقشی مهمی در اعتلای سطح فرهنگی مردم شیعه عراق ایفا نمود. در همین سالها به مخالفت با جریانهای ضد دینی می‌پرداخت که در عراق شکل می‌گرفت و مقالات کوبنده‌ای را منتشر می‌ساخت. در سوریه با تأسیس حوزه علمیه زینبیه، خدمت بزرگی به

مسلمانان این کشور کرد و در همین راستا توانست با فعالیت‌های گسترده و نگرشی عالمانه در راستای اصلاح فرقه‌های علی‌اللهی و اهل حق، که عقاید منحرفی داشتند، خدمت شایانی از خود به‌یادگار گذارد. در لبنان با تأسیس پایگاه علمی و فرهنگی و سازمانی به نام جماعه‌العلماء برگ زرین دیگری بر افتخارات خود افزود و هم‌چنین تأسیس مدرسه‌الام‌المهدی از دیگر اقدامات ایشان بود. از سیدحسن آثار گرانسنگی به جای مانده است که از این موارد می‌توان به تفسیر قرآنی وی و موسوعه‌الکلمه که شامل نوزده کتاب است و نیز آثاری همچون العمل‌الأدبی، الأدب‌الموجه والإقتصادالإسلامی اشاره کرد. ایشان سرانجام در ۱۴۰۰هـ در لبنان به‌دست مزدوران بعث عراق به شهادت رسیدند (شیرازی، ۲۰۰۵: ۲۳-۳۲، <http://article.tebyan.net>).

۲. علی اکبر خوشدل تهرانی، (۱۲۹۳-۱۳۶۵) فرزند رحیم صلح‌خواه کرمانشاهی از شاعران مشهور معاصر است که در تهران به دنیا آمد. وی پس از پایان تحصیلات متوسطه، به فراگیری علوم کهن پرداخت و صرف، نحو، فقه، اصول، معانی، بیان، بدیع، حکمت و منطق را آموخت. خوشدل، سپس به سیر و سیاحت روی آورد و سی سال تمام، ایران، عراق، مصر، ترکیه، حجاز، افغانستان، پاکستان و هندوستان را به پای شوق طی کرد و چهار بار به زیارت خانه خدا رهسپار گشت. وی از آن پس در تهران ماندگار شد و به شعر و شاعری پرداخت. خوشدل در غزل، قصیده، قطعه و مثنوی، شعر می‌سرود و در غزل به‌شیوه صائب معتقد بود. خوشدل، بیشتر به‌عنوان شاعری مذهبی و مدیحه‌سرا در عرصه ادبیات شناخته شده است؛ چنانکه مدایح و مرثیاتی فراوانی که در حق اهل بیت(ع) سروده، معروف است و در محافل و مجالس مذهبی خوانده می‌شود. وی سعی کرد که در زمینه مدیحه‌سرایی و مرثیه‌گویی، نوآوری‌هایی داشته باشد و نوحه را به سرود مذهبی تبدیل کند. مرثیه معروف «فلسفه بزرگ نهضت حسین» از معروفترین آثار اوست. هم‌چنین علاوه بر دیوان کامل وی، که چند روز قبل از مرگش منتشر شد گلشن خوشدل، عمده‌الاسرار و دیوان غزلیات از دیگر آثار اوست. وی سرانجام در دوم مهر ماه ۱۳۶۵ در ۷۲ سالگی درگذشت و در آستانه شیخ صدوق در ری مدفون شد (www.finebook.ir).

۳. الیاس همان خضر است در حالی که بعضی دیگر معتقدند الیاس از دوستان خضر است و هر دو زنده اند با این تفاوت که الیاس مأموریتی در خشکی دارد، ولی خضر در جزائر و دریاها. بعضی دیگر مأموریت الیاس را در بیابانها و مأموریت خضر را در کوه‌ها می‌دانند و برای هر دو عمر جاودان قائلند. بعضی نیز الیاس را فرزند «الیسع» دانسته‌اند (مکارم شیرازی، بی‌تا: ۱۹/۱۴۴). در برخی روایات آمده است که امام صادق(ع) فرمودند: خداوند به حضرت خضر(ع) عمر طولانی عطا فرمود؛ زیرا خدا می‌خواست به قائم ما (حضرت مهدی(عج) عمر طولانی بدهد و می‌دانست که بندگان بر طول عمر او اشکال خواهند کرد؛ به همین دلیل، عمر بنده‌اش حضرت خضر را طولانی گردانید که عمر طولانی حضرت قائم به آن تشبیه شود» (سالک، بی‌تا: ۲۲۴).

منابع

- * قرآن کریم، ترجمه: آیت الله مکارم شیرازی.
- العلوی، علی بن محمد؛ *المجدي في انساب الطالبين*؛ چ احمد مهدوی دامغانی، قم، ۱۴۰۹.
- امین، مصطفی؛ *البلاغۃ الواضحه*؛ علی جارم: ترجمه محمد علی خالدیان، تهران: نشر احسان، ۱۳۸۸.
- سالک، علی؛ *کتاب هزار و یک چرا؟*؛ چ هشتم، قم: خانه کتاب، (بی تا).
- صدوق، محمد بن علی بابویه؛ *کمال الدین و امام النعمه*؛ ترجمه: منصور پهلوان، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۶.
- طباطبائی، سید محمد حسین؛ *شیعه در اسلام*؛ قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۹.
- عبداللهی، محمود؛ *سیمای امام مهدی موعود در آینه شعر عربی*؛ قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۴.
- عیاشی، محمد بن مسعود؛ *التفسیر عیاشی*؛ تصحیح الحاج السید هاشم الرسولی المحلاتی، ج ۲، تهران: المکتبه العلمیه الاسلامیه، بی تا.
- کفافی، محمد عبدالسلام؛ *ادبیات تطبیقی*؛ ترجمه حسین سیدی، مشهد: به نشر، ۱۳۸۲.
- کلینی، ابی جعفر؛ *اصول کافی*؛ تهران: ولی عصر، ۱۳۷۵.
- مجاهدی، محمد علی؛ *سیمای امام مهدی موعود در آینه شعر فارسی*؛ چ دوم، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۴.
- مجلسی، محمد باقر؛ *بحار الانوار*؛ ج ۵۲، تهران: ط دارالاحیاء التراث، بی تا.
- مطهری، مرتضی؛ *قیام و انقلاب مهدی (عج) از دیدگاه فلسفه تاریخ*؛ چ ششم، بنیاد علمی و فرهنگی استاد شهید مرتضی مطهری، انتشارات صدرا، ۱۳۹۸ ه.ق.
- مظفر، محمدرضا؛ *عقائد الامامیه*؛ تحقیق عبدالکریم الکرمانی، تهران: فرصاد، ۱۳۸۵.
- مکارم شیرازی، ناصر؛ *تفسیر نمونه*؛ ج ۱۹، تهران: دارالکتب الاسلامیه، بی تا.
- (ب) *مجلات و سایتهای اینترنتی*
- خسروی، کبری و همکاران؛ «بررسی تطبیقی سیمای امام مهدی (عج) در شعر معاصر فارسی و عربی (مطالعه موردپژوهانه: اشعار سید رضا موسوی هندی، شیخ محسن ابوالحب،

_____ واکاوی تطبیقی مضامین مهدویت در شعر «سید حسن شیرازی» و خوشدل تهرانی

- سلمان هراتی و قیصر امین پور)، کاوش نامه ادبیات تطبیقی؛ س سوم، ش ۱۱، ۱۳۹۲، ص ۵۳-۸۷
- دیمه کارگراب، محسن و همکاران؛ «بن مایه های کلامی در قصص قرآن کریم»، دوفصلنامه مطالعات قرآن و حدیث؛ س نهم، ش دوم، ۱۳۹۵، پیاپی ۱۸، ص ۳۳-۶۵.
- زمانی محبوب، حبیب؛ «جایگاه عدالت و پیشرفت در مدینه فاضله حضرت مهدی (عج)»، فصلنامه آیین حکمت؛ س هفتم، ش ۲۳، ۱۳۹۴، ص ۱۳۱-۱۵۶.
- صمدی، قنبرعلی؛ «آموزه انتظار و زمینه سازی ظهور»، فصلنامه علمی-پژوهشی مشرق موعود؛ س سوم، ش یازدهم، ۱۳۸۸، ص ۱۱۷-۱۳۶.
- مقیمی، فاطمه و نیک منش، مهدی؛ «کارکرد استفهام بلاغی در شعر قیصر امین پور»، جستارهای ادبی؛ ش ۱۸۱، ۱۳۹۲.
- نجفی لیواری، مریم و محمدنیا گالشکلامی؛ «واکاوی شاخصه های الگوی خانواده منتظر»، معرفت؛ س ۲۱، ۱۳۹۱، ص ۷۱-۸۴.
- نوروزی، رضا علی، نجفی، محمد، هاشمی فاطمه؛ «موانع و آفات انتظار»، فصلنامه علمی-پژوهشی مشرق موعود؛ س پنجم، ش ۱۷، ۱۳۹۰.
- هاشم العمیدی، سید ثامر؛ در انتظار ققنوس، ترجمه و تحقیق: مهدی عزیزاده، بی تا.
- سیمای حضرت مهدی (عج) در اندیشه امام خمینی (س) ۱۳۹۶.
- <http://www.jamaran.ir>
- مجله موعود، ش ۸۱ (۱۳۸۶)، دعای کلید ظهور.

<http://www.hawzah.net>
www.finebook.ir
<http://www.ghadeer.org>
<http://article.tebyan.net>

۱۷۵

دو فصلنامه مطالعات تطبیقی فارسی - عربی سال ۲، شماره ۳، بهار و تابستان ۱۳۹۶